

РОЗВИТОК ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВИМІРАХ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ

І. С. Попович

Разом з характерним для сьогодення ускладненням і підвищенням інтенсивності суспільних процесів, збільшується значення соціального запиту для визначення форм та напрямків самореалізації особистості. Мінливість вимог соціального середовища зумовлює необхідність постійної прогностичної активності суб'єкта життєдіяльності не тільки стосовно природних об'єктних зв'язків, а й у сфері процесів соціальної взаємодії у вигляді своєрідних соціальних очікувань. Саме ролі соціальних очікувань у розвитку і становленні особистості, в організації взаємодії особистості та соціального середовища присвячено поточний розділ монографічного дослідження.

Проаналізуємо основні дослідження і публікації, в яких започатковано розв'язання проблеми соціальних очікувань у розвитку та становленні особистості, окреслено важливі аспекти і відображено деякі її змістові особливості. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку та становлення особистості склали: принципи системного і системно-генетичного підходів до аналізу становлення особистості та її активності (Г. О. Балл, Л. С. Виготський, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.); загальнопсихологічні теорії свідомості та самосвідомості особистості (Р. Б. Бернс, М. Й. Боришевський, В. Джемс, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, М. М. Слюсаревський, П. Р. Чамата та ін.); теоретичні положення міжособистісної взаємодії (Г. М. Андреева, М. С. Бобнева, В. О. Васютинський, Н. Є. Завацька, Я. Л. Коломінський, Т. Шибутані та ін.); теорії активності суб'єкта в процесі діяльності та спілкування (О. Є. Блинова, Л. М. Карамушка, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, О. В. Тишковський та ін.); концепції про зумовленість особистісного розвитку діяльністю (М. Й. Боришевський, Л. М. Карамушка, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, Л. С. Пілецька та ін.); концепції соціалізації та розвитку особистості в процесі навчання (О. Є. Блинова, А. С. Борисюк, В. Й. Бочелюк, Л. М. Карамушка,

З. С. Карпенко, З. Я. Ковальчук та ін.); теоретико-методологічні принципи розуміння інтра- та інтерпсихічних явищ (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, А. В. Брушлинський, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Загальнотеоретичні та методологічні аспекти дослідження соціальних очікувань посідають значне місце у працях видатних психологів сучасності (К. О. Абульханова-Славська, Р. Б. Бернс, О. Є. Блинова, М. С. Бобнєва, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Я. Л. Коломінський, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. Шибутані та ін.).

Базуючись на фундаментальних положеннях розуміння особистості як суб'єкта активності, соціальні очікування розглядаються як прояв самосвідомості особистості, важлива її складова, базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості (Р. Б. Бернс, В. Джемс, Л. М. Карамушка, І. С. Кон, Т. М. Титаренко, С. П. Тищенко та ін.). Соціальні очікування розуміють як складову ціннісно-сислової сфери особистості, соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій (Г. М. Андрєєва, М. С. Бобнєва, М. Й. Боришевський та ін.). Вчені акцентують увагу на провідній ролі соціальних очікувань в міжособистісній перцепції та інтеракції, становленні й налагодженні взаєморозуміння (О. О. Бодальов, Г. Келлі, Е. Е. Лінчевський, В. Б. Ольшанський, Ф. Хайдегер та ін.), на формі очікуваної оцінки, що є видом соціальної оцінки, соціальній стереотипізації та прояві особистісної рефлексії (О. Є. Блинова, Н. Й. Гуткіна, К. Т. Соколова та ін.).

На очікування, як різновид та форму антиципаційного процесу, вказували Т. Ф. Базилевич, І. Г. Батраченко, В. Вундт, О. А. Коновалова, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. Н. Сурков та ін. Філософи вивчали проблеми очікувань, ідеалу, очікуваного образу людини, конструювання майбутнього (Л. Й. Вітгенштейн, Дж. Келлі, Д. В. Гусєв, І. В. Желтикова, Є. С. Маслоу, Ж. П. Сартр, М. Хайдегер та ін.). Соціальні очікування, суб'єктивна реальність людини були об'єктом уваги соціологів (О. Г. Злобіна, Ю. В. Купріянова, Р. Г. Дарендорф, Дж. П. Джібс, Т. Парсонс, Н. І. Соболева та ін.). Феноменологію соціальних очікувань, зокрема

екзистенційний аспект, вивчали М. М. Карпицький, А. М. Книгін, О. Є. Сапогова, Г. М. Тарнапольська та ін. Особливої актуальності набули дослідження соціальних очікувань в сімейних стосунках і шлюбних взаєминах (О. М. Волкова, Г. В. Лагонда, Т. М. Трапезникова, Н. Є. Хлопоніна та ін.). Одним із сучасних наукових напрямків є дослідження соціально-психологічного змісту професійних очікувань (Т. П. Борисова, М. В. Сурякова, О. В. Тишковський, А. П. Фрадинська та ін.).

Слід відзначити, що в останні десятиріччя все більше уваги приділяється психології конструювання майбутнього (С. І. Бабатіна, А. С. Борисюк, Ю. О. Бохонкова, З. Я. Ковальчук, О. В. Михальський та ін.).

Незважаючи на таку прискіпливу увагу представників різних галузей науки до досліджуваного феномену, проблема соціальних очікувань, як одного з важливих чинників розвитку та становлення особистості, потребує осмислення й узагальнення. Науковий інтерес складає окреслення ролі, виокремлення психологічних змістових параметрів, механізмів і функцій соціальних очікувань на етапах розвитку та становлення особистості.

Розвиток – це своєрідний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового. Це поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного. Відомий український психолог Г. С. Костюк писав, що розвиток – безперервний процес, що відображується у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшенні одних і зменшенні інших ознак (фізичних, фізіологічних, психічних тощо). Однак він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а поєднує «перерви безперервності», тобто якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак, властивостей, які утворюються в процесі самого розвитку, і зникнення старих [9].

У довідниковій енциклопедичній психологічній літературі [18] зазначено, що розвиток особистості є складним і тривалим процесом формування особистості, впродовж якого відбувається набуття індивідом соціальної якості в спілкуванні і спільній діяльності з іншими людьми.

Процеси розвитку і становлення є взаємозумовленими і такими, що доповнюють один одного. Кількісні зміни у зростанні переходять у якісні зміни становлення, і навпаки. Немовля має від природи задані біологічні передумови становлення своєї особистості. Ці передумови реалізуються у процесі її розвитку, а саме під час навчання, виховання та соціалізації, які супроводжуються перманентною роботою соціальних очікувань особистості. Очікуваний результат і реально отриманий, складають зміст внутрішніх суперечностей особистості. Соціальні очікування є потужною рушійною силою розвитку особистості. Саме вони здатні окреслювати зростаючі потреби особистості, що розвивається. Завдяки соціальним очікуванням відбувається входження, інтеграція, адаптація індивіда в соціальне середовище. Соціальні очікування відіграють роль своєрідного «містка» між розвитком та становленням особистості. Саме при входженні у сприятливе соціальне середовище індивід проходить три фази свого становлення як особистості: 1) адаптацію – засвоює норми і цінності, оволодіває відповідними засобами та формами діяльності, чим уподібнюється до інших членів групи; 2) індивідуалізацію, яка характеризується виникненням суперечностей, зумовлених прагненням індивіда проявити себе як індивідуальність – стати не таким, як усі. Невизнання групою на другій фазі важливих для індивіда особистісних якостей може призвести до виникнення в нього агресивності, негативізму і підозрливості. Успішне подолання індивідом цієї фази сприяє розвитку його позитивних особистісних якостей: довіри до людей, доброзичливості, справедливості і взаємодопомоги, які, закріплюючись, стають провідними в структурі його особистості; 3) інтеграцію – виникає суперечність між прагненням індивіда до визнання групою його особливостей і відмінностей, та бажанням групи прийняти і визнати лише деякі з них, які сприяють її розвитку та розвитку його особистості [18].

Доволі часто неадекватний рівень соціальних очікувань призводить до виникнення дезінтеграції, або витіснення індивіда з групи, його ізоляції. Вважаємо, що через соціальні очікування, внаслідок входження індивіда в різні

групи, цей процес багаторазово відтворюється і відповідні новоутворення, поступово трансформуючись і закріплюючись, утворюють стійку особистісну структуру. Соціальні очікування через низку функцій сприяють розвитку та становленню особистості.

Доречно згадати, що під соціальними очікуваннями особистості розуміємо процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та поведінковою готовністю індивіда до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних контактів, дій, вчинків. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до індивідуальності, до особистості, до суб'єкта. Саме ці переходи стають можливими завдяки постійній апробаційній роботі соціальних очікувань, які забезпечують якісні зміни розвитку та становлення особистості [12].

Аналізуючи розвиток та становлення особистості у вимірах соціальних очікувань, доречно акцентувати, що соціальні очікування особистості – процес і результат конструювання та відображення соціальної дійсності, який реалізується механізмами інтеріоризації і екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації й об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Спробуємо інтерпретувати як саме через механізми інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації й об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації реалізується соціальними очікуваннями конструювання і відображення соціальної дійсності [13].

Інтеріоризація забезпечує формування внутрішніх структур людської психіки завдяки перманентній апробації соціальних очікувань, які сприяють засвоєння зовнішньої соціальної поведінки. Екстеріоризація – є зворотнім процесом, у якому внутрішнє психічне життя людини, знову ж таки, завдяки соціальним очікуванням, отримує актуальну, зовні виражену соціальну форму свого існування. Інтерналізація як процес засвоєння зовнішніх структур, в результаті якого вони стають внутрішніми регуляторами реалізується через

трансформувальну функцію соціальних очікувань. Екстеріоризаційні процеси здійснюють зворотні перетворення, зокрема соціальна норма, прийнята групою чи спільнотою, набуває характеру групової норми. Засвоєння кожним учасником взаємодії групових норм наділяє норму статусом особистісної. Тільки засвоївши її і «зробивши своєю», індивід реалізує відповідні зовнішні соціальні зразки поведінки, вибудовує очікувані варіанти подій, формує очікування в людських взаєминах. Об'єктивація реалізується завдяки оцінювальній функції соціальних очікувань особистості. У основу роботи стереотипізації [3; 4] покладено стабілізаційну функцію. Ідентифікація реалізується через порівняння, ототожнення, зіставлення «Я» і «не-Я» особистості і значною мірою супроводжується через посередницьку функцію соціальних очікувань особистості. Рефлексія як здатність особистості аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регулятивні системи, які змінюють сприйняття і ставлення як до самого себе, так і до оточуючих, позначаються на змістових та динамічних характеристиках рівнів сформованості соціальних очікувань особистості і реалізується через регулятивну функцію соціальних очікувань особистості. Встановлено, що соціальні очікування і самооцінка є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів, який кардинально позначається на саморегуляції поведінки особистості. Показано, що через рефлексію, аналіз та самоаналіз своїх якостей, дій, вчинків, власної діяльності відбувається становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ, і на цій основі, через функції, забезпечувати роботу соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості [16].

Щоб розкрити психологічні змістові параметри та чинники соціальних очікувань особистості, дослідимо й обґрунтуємо роботу функцій соціальних очікувань. Зробимо це у контексті становлення та розвитку особистості.

Спочатку розкриємо зміст філософських категорій «становлення особистості» та «розвиток особистості». Під розвитком особистості розуміємо процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від

одного якісного стану до іншого, вищого. Становлення особистості відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого, як взаємоперетворення протилежних і разом з тим взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення і зникнення; процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку. Приходимо до висновку, що розвиток особистості передбачає становлення особистості. Адже досягнення на етапі розвитку супроводжуються певними змінами, тобто виникненням психічних новоутворень, а саме їхнім становленням, що є переходом кількісних змін у якісні. На наш погляд, становлення є якісною складовою розвитку особистості. У працях Н. Є. Завацької розглянуто розвиток особистості як входження та інтеграції індивіда у соціальне середовище. Розвиток особистості проходить такі фази становлення: адаптацію – засвоєння особистістю норм і цінностей, та оволодіння відповідними засобами і формами діяльності, чим вона уподібнюється до інших членів спільноти; індивідуалізацію – виникнення суперечностей, зумовлених прагненням проявити себе як індивідуальність, що супроводжується виокремленням себе із соціуму; інтеграцію – виникнення суперечностей між прагненнями індивіда до визнання групою його особливостей і бажанням групи визнати лише деякі з них, які сприяють розвитку групи та його особистісному розвитку [7]. У праці Т. М. Титаренко [19] зазначено, що розвиток особистості поєднує в собі всі процеси становлення, всю сферу можливого: і плани, і перспективи, і надії, і мрії, і бажання, і побоювання, і страхи, і відчуття загрози. Щоб збагнути цілісну роботу функцій соціальних очікувань особистості, ми дослідили їх роботу у онтогенетичному аспекті становлення та розвитку особистості.

Згідно теорії Л. С. Виготського про культурно-історичний розвиток психіки людини [6], функції соціальних очікувань особистості належать до вищих психічних функцій. Вони є культурними функціями, що детерміновані впливом соціальних умов. Соціальні умови визначають способи формування функцій соціальних очікувань особистості. Провідна роль належить одній з

найважливіших людських знакових систем – мові. Мовленнєве опосередкування є найуніверсальнішим способом формування функцій соціальних очікувань особистості. Весь перелік функцій утворює складну психологічну систему, основними характеристиками якої є усвідомлення перебігу подій, довільність регулювання, вибірковість поведінки, ціннісно-смилова зумовленість та ін. Очевидним є те, що функції соціальних очікувань особистості зароджуються як інтерпсихологічний процес взаємодії між людьми, який поступово стає внутрішнім, інтрапсихологічним процесом. У психології цей перехід називають інтеріоризацією. Припускаємо, що так само, як і вищі психічні функції, функції соціальних очікувань супроводжуються поступовою редукцією, тобто згортанням розгорнутої форми початкової діяльності, яка набуває характеру автоматизованих дій.

П. К. Анохін у концепції функціональних систем [1] звернув увагу на те, що зміст результату або параметри результату, формуються системою у вигляді визначеної моделі раніше, ніж з'являється сам результат. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це побудований особистістю проект результату. Цей проект є своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості. Одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою ідентичну мету, наприклад отримати перемогу у виборчому процесі. Модель очікуваного майбутнього у всіх цих кандидатів – суб'єктів виборчого процесу буде різною, навіть якщо вони прагнутимуть до однакового кінцевого результату. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для її реалізації. Відомо, що великі очікування приносять середній результат, середні очікування приносять малий результат, а малі очікування результату не приносять. Конструювання залежить не тільки від внутрішніх чинників особистості, зокрема її Я-концепції, самооцінки, рефлексії, рівня домагань, але й від зовнішніх, які чинять соціальний тиск на особистість. Здійснюється цей тиск через соціальну роль, статус і позицію в

соціумі. Соціум висуває очікування-вимоги до особистості, вимагаючи належної поведінки в спільноті. Відбувається трансформація особистісних і соціальних норм, що позначається на групотворчих процесах малої групи. Соціальні норми і санкції здійснюють соціальний контроль особистості. Важливим зовнішнім чинником є очікування соціуму. Соціальні очікування особистості й очікування соціуму – це два абсолютно різних об'єкти наукового дослідження і аналізування. Вони можуть мати схожі психологічні механізми та функції, але змістові параметри утворення, розвитку, становлення і реалізації будуть відмінними. Я-концепція є джерелом соціальних очікувань особистості. Нами встановлено, що ідеальне «Я» стосовно реального «Я» значною мірою виступає як джерело очікуваної, бажаної інформації, що постійно уточнюється та апробується. Соціальні очікування через взаємоузгодженість процесів інтеріоризації та екстеріоризації впливають на Я-концепцію особистості. Цей вплив є перманентним і таким, що забезпечує розвиток та становлення Я-концепції впродовж життя індивіда. Я-концепція, в свою чергу, виступає своєрідним акумулюючим засобом цих процесів та джерелом соціальних очікувань особистості водночас. Через процеси конструювання, моделювання, прогнозування і передбачення особистість творить завтрашній день, конструює майбутнє.

Варто зазначити, що загальна мета виконання будь-якого завдання є основою об'єднання функцій у функціональну систему. Згідно концепції П. К. Анохіна, вирішальним моментом у створенні такої нової функціональної системи є оцінка результатів, до якої призводять спроби організму усунути дефект, що реалізується завдяки наявності «зворотної аферентації». Зворотна аферентація забезпечує складні процеси співставлення у центральній нервовій системі моделі очікуваного результату цілеспрямованої діяльності організму з реально досягнутим [1]. Таким чином, функції соціальних очікувань необхідно розглядати як системне утворення вищих функцій людини, що детерміноване соціумом.

Соціальні очікування особистості наділені поліфункційним змістом.

Функцій соціальних очікувань особистості безліч. Іноді одні функції доповнюють чи підсилюють інші, знаходяться в органічному взаємозв'язку між собою, сплітаються в складну поліфункційну систему роботи. Під функцією розуміємо взаємоузгоджену залежність дій, вчинків, психічних новоутворень індивіда. Дія індивіда, яка залежить від іншої дії, набуває відповідної форми, змісту і є наслідком прояву, зазвичай попередньої дії або є результатом низки таких дій. Отже, оцінка індивідом окремого акту взаємодії є взаємоузгодженою залежністю попереднього досвіду оцінювання, сформованого рівня адекватності сприйняття оточуючих і відповідної реакції на те, що відбувається.

Розглядаючи функції соціальних очікувань особистості, важливо зацентувати увагу на кожній з них, розкрити соціально-психологічну сутність, виокремити їх з органічного утворення. Виокремити зміст кожної функції соціальних очікувань особистості, окреслити її сутність – завдання з нелегких, оскільки необхідно розібрати роботу складної функціональної системи.

Нами досліджено такі функції соціальних очікувань особистості [15]: відображувальна, регулятивна, посередницька, коригувальна, орієнтаційна, прогностична, оцінювальна, стабілізаційна, трансформувальна, контрольна, конструювальна. На рис. 1 подано функції соціальних очікувань у становленні та розвитку особистості. Розкриємо сутність, основні положення, особливості реалізації та змістові психологічні ознаки кожної з функцій соціальних очікувань у контексті становлення та розвитку особистості.

Відображувальна функція соціальних очікувань особистості.

«Відображення» є філософською категорією, яка окреслює загальну властивість матерії, що є за сутністю спорідненою з відчуттям, і полягає в здатності системи відтворювати визначеність інших систем у формі зміни власної визначеності в процесі взаємодії з цими системами. Відображувальна функція є первинною і найпростішою функцією соціальних очікувань особистості. Вона базується на всіх формах відображення – від подразливості, чутливості до відчуття, сприймання, свідомості і самосвідомості особистості.

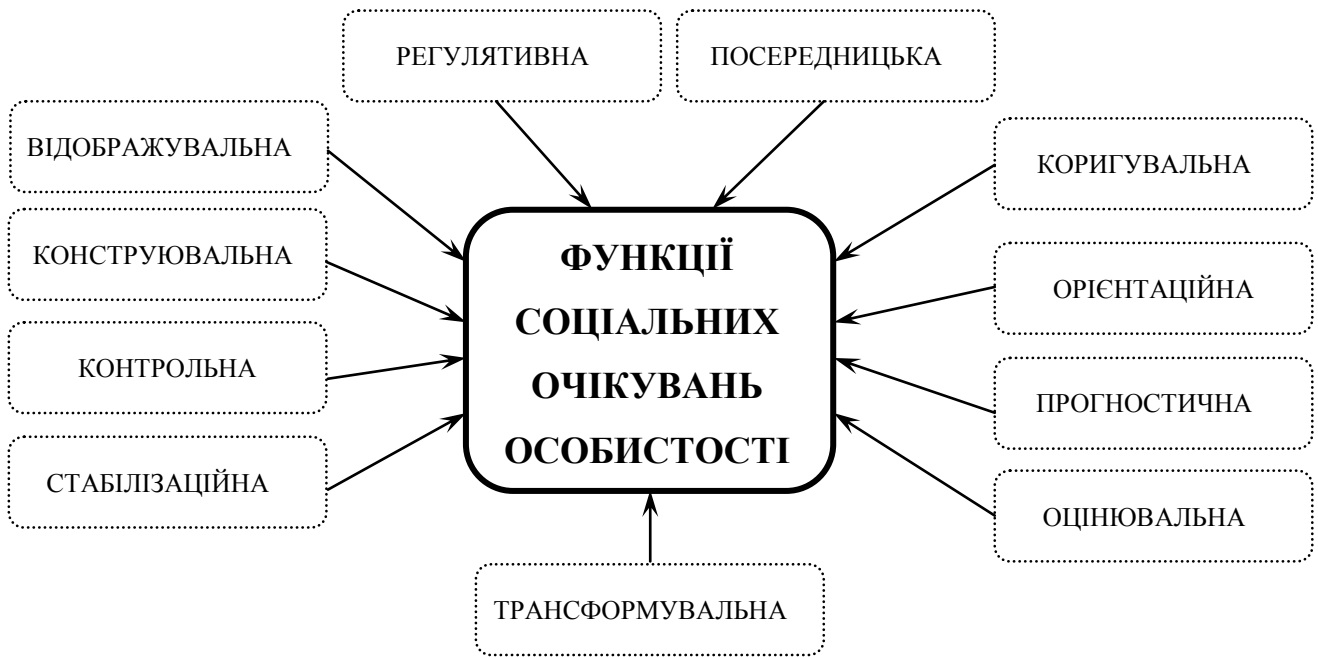

Рис. 1. Функції соціальних очікувань у становленні та розвитку особистості

Сутність відображувальної функції простежується у повсякденному відтворенні індивідом соціальної дійсності. Індивід може практично не впливати на конструювання свого майбутнього, але він здатен відобразити і обов'язково його відображає, що відбувається завдяки поєднанню впливів сфери «Я» та «не-Я» особистості. Функція відображення складає первинну і необхідну сходинку у становленні та розвитку особистості.

Регулятивна функція соціальних очікувань особистості. Реалізація соціальних очікувань як базової складової системи регуляції соціальної поведінки особистості можлива завдяки поєднанню впливів сфери «Я» та «не-Я» особистості. Соціальні очікування репрезентують соціально-психологічну реальність. Вони є результатом впливу соціального середовища на особистість, тобто утворюються під «тиском соціуму», впливом внутрішніх детермінант становлення та розвитку особистості – перебувають під постійним «тиском «Я». Тиск «Я» залежить від індивідуально-психологічної сутності особистості, її самооцінки, рівня домагань, рефлексивності і таких складних інтегрованих утворень, як образ «Я» та «Я» концепція. Соціальні очікування є вимогами, що

пред'являються одним соціальним суб'єктом – індивідом, групою, спільнотою, іншим соціальним суб'єктам поведінки, і навпаки.

Регулятивна функція соціальних очікувань особистості пов'язана із самооцінкою, рівнем домагань, самоочікуваннями, інформацією, думками, бажаннями, діями кожного учасника взаємодії. Те, чого очікує особистість, визначається не тільки самооцінкою та рівнем її домагань, а й інформацією про оточуючих, з якими вона взаємодіє, думкою яких дорожить, цінує її чи навіть нехтує, що також має значення. Негативна інформація про учасника взаємодії також впливає на зміст когнітивної складової. Інформація про тих, чиєю думкою особистість нехтує, здатна вносити певні коригування в соціальні очікування, підтверджуючи їх правильність чи спростовуючи їх. Будь-яка інформація про іншого учасника взаємодії позначається на соціальних очікуваннях особистості. Регулятивна функція знаходиться в органічній єдності із сукупністю знань про іншого учасника взаємодії, починаючи з елементарних, поверхневих знань – і до базових, що складають основу Я-концепції особистості.

Соціальні очікування виконують регулятивну функцію між внутрішнім тиском ідеального «Я» з одного боку, та з іншого – вимогами, сподіваннями, прогнозами оточення, в першу чергу значущих інших, громадською думкою, що акумулюється у своєрідний тиск соціуму.

Регулятивна функція соціальних очікувань реалізується через інтеріоризацію та екстеріоризацію. Вона передбачає здатність особистості аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регулятивні системи. Регулятивні системи змінюють сприйняття і ставлення як до самого себе, так і до оточуючих, і позначаються на змістових та динамічних характеристиках рівнів сформованості соціальних очікувань особистості. Високий рівень сформованості соціальних очікувань сприяє досягненню професійної майстерності індивіда та його особистісної самореалізації, забезпечує розвиток особистості як суб'єкта активності.

Посередницька функція соціальних очікувань особистості. Вона логічно вимальовується у контексті дослідження регулятивної функції соціальних очікувань особистості. Посередницька функція через постійну апробацію зовнішніх та внутрішніх впливів ніби здійснює врівноваження, балансування діяльності особистості. Рівень розвитку та адекватність зовнішніх та внутрішніх чинників безпосередньо позначаються на роботі посередницької функції соціальних очікувань особистості.

У концепції саморегуляції поведінки особистості М. Й. Боришевський зазначав, що, розглядаючи соціально-психологічні очікування у якості механізму саморегуляції поведінки, необхідно, як важливий момент, підкреслити посередницьку функцію, функцію врівноваження і підтримки стану збалансованості співвідношень між самосвідомістю особистості і її соціальним оточенням. Реалізація даної функції закономірно передбачає здатність соціально-психологічних очікувань виконувати також коригувальну функцію в процесах саморегуляції поведінки особистості. Вони є саме тим чинником, що спонукає людину постійно враховувати можливі реакції зі сторони інших людей на її домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом [5]. Посередницька функція має вагоме значення для формування «Я», оскільки завдяки їй здійснюється виокремлення себе з оточуючого середовища, порівняння з іншими «не-Я», як узагальнення властивих людині рис і відсутніх у неї, але присутніх іншим. Посередницька функція соціальних очікувань реалізується через порівняння, ототожнення, співставлення «Я» і «не-Я» особистості.

Коригувальна функція соціальних очікувань особистості. У тісному взаємозв'язку з регулятивною і посередницькою функціями знаходиться коригувальна функція соціальних очікувань особистості. Соціальні очікування здійснюють коригувальні впливи через тісний взаємозв'язок з самооцінкою та рівнем домагань особистості. Соціальні очікування особистості є тим чинником, який спонукає людину постійно враховувати можливі реакції оточуючих на її домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом.

Коригувальна функція соціальних очікувань особистості має взаємозумовлений вплив як на рівень сформованості соціальних очікувань, так і на рівень домагань особистості.

Соціальні очікування особистості є її дороговказом, важливим соціально-психологічним механізмом, який, з одного боку, сприяє розвитку і становленню особистості, з іншого – виконує коригувальну функцію, призупиняючи, стримуючи цей же розвиток, що іноді може призводити до стагнації, деформації, емоційного вигорання і завершуватися деградацією особистості. Соціальні очікування є результатом трансформацій «Я» та «не-Я» особистості. Я-концепція виступає джерелом соціальних очікувань. Безумовно, внутрішні та зовнішні чинники сприяють формуванню змістових параметрів, зокрема рівнів соціальних очікувань особистості. Зовнішні чинники іноді можуть висувати до окремого індивіда високі вимоги, забезпечуючи неабияку можливість для особистісного зростання. Зіткнення зі складнощами комусь дозволяє відчути власні сили, змінити у позитивний бік уявлення про власне «Я», відкоректувати самооцінку, а хтось, навпаки, не витримує випробувань і починає захищатися, шукає шляхи відступу, виправдання своїх дій, вчинків, уповає на неминучість ситуації, на долю.

Коригувальна функція соціальних очікувань особистості реалізується через постійну апробацію соціальних змін. Спочатку зміни відбуваються на рівні когнітивної складової. Когнітивна складова знаходиться в органічному зв'язку з ціннісно-сисловою та регулятивно-вольовою складовими. Ця єдність носить причинно-наслідковий зв'язок, що спонукає працювати такий складний соціально-психологічний механізм аналізу і синтезу соціально-психологічної реальності, як соціальні очікування особистості.

Орієнтаційна функція соціальних очікувань особистості. З розглянутих вище функцій соціальних очікувань особистості доречно перейти до орієнтаційної функції, яка не дозволяє людині загубитися у вирі повсякденного життя, у розмаїтті людських взаємин. У тривалих міжособистісних взаєминах соціальні очікування відображають об'єктивну

необхідність узгоджених дій: від кожного учасника взаємодії очікується певний комплекс думок, почуттів і вчинків, які відповідають його місцю в системі спільної діяльності, а саме дозволяють орієнтуватися в цій діяльності. Якщо його поведінка не відповідає цим очікуванням, то виникає відповідна реакція учасників взаємодії – соціальні санкції. Контроль поведінки індивіда, який здійснюється через реакцію учасників взаємодії сприяє забезпеченню реалізації орієнтаційної функції соціальних очікувань.

На органічному взаємозв'язку орієнтаційної та регулятивної функцій очікувань наголошує С. П. Тищенко. Дослідниця стверджує, що реалізація орієнтаційної та регулятивної функцій очікувань стає можливою завдяки зв'язку соціальних очікувань з певним рівнем домагань. Домагання в свою чергу поєднують потреби індивіда з вимогами соціального середовища, що безпосередньо «неадресовані» йому. Орієнтаційна функція соціальних очікувань базується на здатності особистості більш чи менш адекватно рефлексувати на чуттєвому чи когнітивному рівні те, чого чекають від неї оточуючі, як ставляться до неї, як будуть реагувати на її дії, вчинки. Регулятивна функція, на думку авторки, полягає в тому, що очікувані реакції інших людей безпосередньо включаються особистістю в організацію власної поведінки, визначаючи її стратегію і тактику. Завдяки їм соціальні очікування здатні виконувати роль провідника соціального контролю, спрямованого на особистість, та опосередковують її самоконтроль [20].

Людські взаємини є тим сприятливим соціальним полем, на якому найкращим чином відображається робота орієнтаційної функції соціальних очікувань особистості. Володіння інформацією про соціальні норми, традиції, звичаї, релігійні та політичні прагнення значущих інших позитивно відбивається на змістових параметрах соціальних очікувань і служить тією стабільною когнітивною складовою, яка є базовою для реалізації регулятивної, посередницької, коригувальної та орієнтаційної функцій соціальними очікуваннями будь-яким учасником взаємодії. Безумовно, поведінкова складова, а саме прояв регулятивної і коригувальної функцій, знаходяться в

органічній єдності з сукупністю знань про іншого учасника взаємодії, починаючи з елементарних, поверхневих знань і закінчуючи базовими, що становлять основу Я-концепції особистості. Розширення знань як про себе, так і про інших людей, оволодіння новими сферами діяльності, впливає на смислові та динамічні характеристики когнітивної складової зокрема і соціальних очікувань загалом. Зміна соціальних очікувань відбувається завдяки постійній апробації отриманої інформації, формуванню оцінкових ставлень, суджень, взаємин, що в свою чергу спонукає людину до відповідних дій, вчинків, поведінки, діяльності.

Прогностична функція соціальних очікувань особистості.

Прогностична функція соціальних очікувань полягає у передбаченні перебігу подій учасників взаємодії, суб'єктів поведінки. Як правило, людина, аналізуючи соціальну ситуацію, враховує попередній досвід, вибудовує ймовірні варіанти поведінки, прогнозує поведінку оточуючих. За умови адекватного сприйняття соціально-психологічної реальності, один з варіантів є максимально наближеним до реального ходу подій або навіть ідентичним. Прогностична функція наповнена антиципаторним змістом. У своїй роботі «Психологія особистості. Теорія особистісних конструктів» Дж. Келлі висловив геніальну думку, що процеси конкретної людини, у психологічному плані, спрямовуються тими каналами, у руслі яких вони антиципують події [8]. Дослідник О. В. Михальський продовжив думку Дж. Келлі і зазначив, що знаючи канали антиципації, можна передбачити «процеси людини», її майбутнє і навіть долю [10].

Роль прогностичної функції соціальних очікувань не варто недооцінювати. Вона має особливе значення у творчій, науково-дослідній діяльності, у діяльності, що пов'язана з прогнозуванням дій суб'єкта поведінки, починаючи з індивіда і закінчуючи соціумом.

Оцінювальна функція соціальних очікувань особистості. Сутність оцінювальної функції соціальних очікувань полягає у перманентній оцінці як власних суджень, дій, вчинків, висловлювань, реакцій та поведінки, так і інших

учасників взаємодії. Реалізація оцінювальної функції стає можливою завдяки зв'язку соціальних очікувань з самооцінкою особистості. Оцінка власних дій, вчинків, висловлювань, ролі та статусу в спільноті знаходить відображення у змістових параметрах соціальних очікувань. Неадекватність самооцінки знижує рівень соціальних очікувань особистості, заважає побудові тривалих, партнерських взаємин. Оцінювальна функція соціальних очікувань базується на здатності особистості більш чи менш адекватно рефлексувати оцінні ставлення як до себе, так і до оточуючих, що відповідно позначається на очікуваних реакціях взаємодіючих. Також зауважимо, що оцінювальна функція реалізується через постійну апробацію та оцінку отриманої інформації, формування нових оцінок, суджень, ставлень, що в свою чергу спонукають людину до відповідних дій, вчинків, поведінки та діяльності. У повсякденних взаєминах пересічна людина чи не найбільше приходить до її застосування, оскільки процеси апробації, оцінювання, співставлення, порівняння – перманентні. Людину завжди турбувало, турбує і буде турбувати як її сприймають інші, що вони думають про неї, «що скажуть люди».

Стабілізаційна функція соціальних очікувань особистості.

Стабілізаційна функція соціальних очікувань реалізується завдяки формуванню особистісних та групових норм. Стабілізаційна функція знаходиться в органічному взаємозв'язку з посередницькою функцією. Сформовані шаблони діяльності, патерни поведінки сприяють стабілізації та інтеграції групотворчих процесів будь-якої контактної групи. Особистісні норми співвідносяться з уявленнями людини про саму себе, свої наміри, прагнення. Порушення норм зумовлює виникнення у неї почуття провини, самоосуду, протесту проти своїх власних дій, втрату поваги до себе. Дотримання особистісних норм пов'язане з почуттям гордості, високою самооцінкою, самоповагою, впевненістю в правильності своїх дій і позицій. Сформовані особистісні норми сприяють стабільній та ефективній діяльності особистості. Саме робота стабілізаційної функції соціальних очікувань особистості реалізується через побудову соціальних стереотипів, ототожнення себе з іншими учасниками взаємодії.

Трансформувальна функція соціальних очікувань особистості.

Розкриємо сутність трансформувальної функції соціальних очікувань особистості. Розглядаючи трансформувальну функцію, ми торкнемося роботи інших функцій. Трансформувальна функція соціальних очікувань вказує на те, що окремі трансакції діяльності особистості стають нормами її поведінки. Відповідно, соціальні норми трансформуються в соціальні очікування, виконуючи роль соціальних вимог, санкцій, таким чином особистісні норми співвідносяться з уявленнями людини про саму себе. Як відомо, різноманітні прагнення учасників групової взаємодії об'єднуються в систему взаємних очікувань-вимог. Останні в свою чергу інтерналізуються і перетворюються в процедури, за допомогою яких здійснюється керівництво контактами, стосунками, взаєминами у групі. Роль формалізації очікувань свідчить про те, наскільки міцно сформовані шаблони діяльності і наскільки взаємні очікування-вимоги членів групи трансформовані в норми взаємодії. Спільнота не може ефективно взаємодіяти, якщо її члени не знають, чого варто і чого не варто чекати один від одного. Тільки за умови оптимальної розвиненості соціальних очікувань, зусилля окремих індивідів можна організувати й спрямувати в потрібне русло.

Сукупність соціальних очікувань є системою очікувань або вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. Ця система упорядковує іншу систему – систему ставлень і взаємин у групі чи спільноті. На відміну від офіційних вимог, посадових інструкцій та інших регуляторів поведінки в групі, характер соціальних очікувань неформалізований і не завжди усвідомлюваний. Має місце право на очікування від інших поведінки, яка відповідає їх рольовій позиції, та зобов'язаність поводитись відповідно очікувань інших людей. При цьому варто відмітити, що наказові соціальні очікування визначають належний характер виконання ролі, а соціальні очікування, що передбачають та зумовлюють ймовірний характер виконання ролі, окреслюють тільки індивідуальні особливості «виконавця» і конкретної ситуації. Описані ознаки соціальних очікувань є необхідними елементами трансформації соціальних

очікувань особистості в соціальні норми та особистісні норми зокрема.

Соціальні норми – стандарти діяльності та правила поведінки, виконання яких очікується від члена групи або спільноти і підтримується за допомогою санкцій. Соціальні норми упорядковують і регулюють соціальну поведінку, міжособистісні взаємини. Через взаємоузгоджені процеси інтеріоризації та екстеріоризації здійснюється поширення існуючих норм на інших учасників взаємодії, вироблення нових норм, які з особистісних часто трансформуються в групові і навпаки. Інтернальні процеси сприяють засвоєнню очікуваних людських взаємин, очікуваних варіантів подій, зовнішніх соціальних зразків поведінки, які трансформуються у внутрішні психічні новоутворення, суб'єктивні уявлення, особистісні норми. На їх підставі вибудовуються групові норми, які в свою чергу сприяють утворенню соціальних норм. Екстеріоризаційні процеси здійснюють зворотні перетворення, тобто соціальна норма, прийнята групою чи спільнотою, набуває характеру групової норми. Засвоєння кожним учасником взаємодії групових норм наділяє групову норму статусом особистісної норми. Тільки засвоївши цю норму, «зробивши її своєю», індивід реалізовує відповідні зовнішні соціальні зразки поведінки, вибудовує очікувані варіанти подій, формує очікування в людських взаєминах. Ці два взаємоузгоджені процеси володіють не тільки високою трансформувальною здатністю, але й регулятивною. Вищенаведені аргументи окреслюють роботу двостороннього механізму регуляції соціальної поведінки особистості. Ця робота здійснюється перманентно, впродовж тривалого часу і сприяє переходу якісних змін у кількісні. Двосторонність взаємоузгодженого механізму впливу полягає у тому, що під час психокорекції соціальних очікувань особистість проходить складний етап змістових перетворень завдяки змінам у когнітивній складовій, які спонукають зміни в емоційно-ціннісній складовій, що відбуваються завдяки рефлексії. Кількісні і якісні зміни емоційно-ціннісної складової, а саме зміни в оцінці, ставленні людини, призводять до змін у її висловлюваннях, поведінці, тобто в конативній складовій. Зміни у регулятивних системах пов'язані зі змінами у

трансформувальних системах. Зазначені зміни позначаються на змістових та динамічних характеристиках соціальних очікувань. Це і є реалізація трансформувальної функції соціальних очікувань особистості.

Контрольна функція соціальних очікувань особистості. Сутність цієї функції полягає в контролі конструювання моделі очікуваного майбутнього. Необхідною умовою її реалізації є довільна регуляція цілеспрямованої поведінки особистості, супроводжується контролем конструювання моделі очікуваного майбутнього, тобто контролем реалізації соціальних очікувань особистості. Варто зазначити, що на початковому етапі створюється проект і закладаються контури майбутньої моделі, власне соціальні очікування тільки починають формуватися. У конкретному випадку соціальні очікування особистості реалізуються як модель очікуваного майбутнього. Контрольна функція забезпечує зворотний зв'язок оцінки результату й мети діяльності. Вона сприяє конструюванню моделі очікуваного майбутнього, реалізації сформованих соціальних очікувань особистості.

Конструювальна функція соціальних очікувань особистості. Сутність цієї функції полягає в конструюванні моделі очікуваного майбутнього. Ми використовуємо термін «конструювання», коли мова йде про модель очікуваного майбутнього. Під «конструюванням» розуміємо «творення», «створення», «відтворення», «копіювання», «поєднання», «складання» та ін. В залежності від рівня розвитку особистості, їй може бути властивий той чи інший спосіб конструювання моделі очікуваного майбутнього. Якщо в особистості творче мислення знаходиться на низькому рівні розвитку, то це не означає, що вона не конструює моделі очікуваного майбутнього. Вона для цього застосовує той арсенал методів, прийомів і засобів, який властивий їй у даний час, той, що відображає її дійсність. У будь-якому випадку, особистість займається конструюванням не тільки своєї моделі очікуваного майбутнього, а й всього свого життя.

Зазначимо, що нами враховано основні методологічні тези дослідження психології соціальних очікувань особистості, які були виокремлені на

попередніх етапах нашого наукового пошуку [11; 14; 17; 21]. Вони дозволили проаналізувати і показати залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових особливостей соціальних очікувань особистості – рівня сформованості та властивостей соціальних очікувань особистості. Конструювальна функція пов'язана з розумінням категорії часу, що зумовлює формування самоорганізованої, розвиненої особистості в період її особистісного самовизначення і професійного становлення [2].

Безумовно, конструювальна функція тісно пов'язана з усіма іншими функціями соціальних очікувань особистості. Оскільки контрольна функція забезпечує зворотний зв'язок оцінки результату і мети діяльності, то вона разом з конструювальною функцією забезпечує єдність результуючої і змістової складових реалізації соціальних очікувань особистості зокрема, і конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього загалом.

Дослідження функцій дозволило окреслити сутність і збагатити науковий доробок дослідження розвитку та становлення особистості, розкрити сутність соціальних очікувань у міжособистісних взаєминах, підкреслити значення і визначити їх роль. Безумовно, становлення і розвиток особистості відбувається в діяльності, спілкуванні, міжособистісній взаємодії та реалізується завдяки злагодженій роботі функціональної системи, а не кожної функції окремо. Функції знаходяться і реалізуються в органічній єдності. Побудова моделі очікуваного майбутнього, порівняння очікуваного і реального результатів, сприяють досягненню мети цілеспрямованої діяльності особистості.

Соціальні очікування особистості є важливим соціально-психологічним чинником, який через систему функцій, з одного боку, сприяє професійному розвитку і становленню особистості, формуванню професійної культури, а з іншого – призупиняє, стримує цей же розвиток, що призводить до стагнації, деформації, емоційного вигорання і навіть до деградації останньої. Соціальні очікування – надзвичайно чутливий і неймовірно активний соціально-

психологічний чинник аналізування, синтезування, апробування, адаптування особистості, який може бути запущений в будь-якому напрямку, сприяючи чи перешкоджаючи розвитку та становленню особистості.

Література:

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / Петр Кузьмич Анохин. – М., 1975. – 225 с.
2. Бабатіна С. І. Аналіз наукових підходів дослідження категорії часу: філософсько-психологічний аспект / С. І. Бабатіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2013. – Вип. 1. – С. 7–10.
3. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у реалізації особистісної свободи / О. Є. Блинова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 6. – С. 22–26.
4. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні Я-концепції майбутніх педагогів / О. Є. Блинова // Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р., м. Чернівці. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 261–265.
5. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / Мирослав Йосипович Боришевський. – Суми : видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
6. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Лев Семенович Выготский // Психология развития человека. – М. : Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо. – 2005. – С. 208-543. – 1136 с. – (Серия «Библиотека всемирной психологии»).
7. Завацька Н. Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі : монографія / Під ред. Н. Є. Завацької. – Луганськ : Вид-во імені В. Даля, 2012. – 320 с.

8. Келли Дж. Теория личности : психология личных конструктов / Джордж А. Келли ; [Пер. с англ. и науч. ред. А. А. Алексеева]. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
9. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк / Під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
10. Михальский А. В. Психология конструирования будущего : монография / Алексей Владимирович Михальский. – М. : МГППУ, 2014. – 192 с.
11. Попович І. С. Проблема соціально-психологічних очікувань в науковій теорії та практиці / І. С. Попович // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2005. – № 5. – С. 8–13.
12. Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія / І. С. Попович. – Херсон: ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.
13. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Ігор Степанович Попович ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Сєвєродонецьк, 2017. – 40 с.
14. Попович И. С. Роль социальных ожиданий в становлении и развитии личности / И. С. Попович // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия. Акмеология образования. Психология развития: науч. журнал Саратовского государственного университета имени Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2015. – Вып. 2 (14). – С. 159–162.
15. Попович И. С. Функции социальных ожиданий в педагогическом процессе / И. С. Попович // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – № 3. – С. 64–73.
16. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Зб. наук. праць :

філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 2. – С. 213–220.

17. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2014. – Вип. 1. – Т. II. – С. 64–70.
18. Психологічна енциклопедія : наук. видання / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : ВЦ «Академвидав», 2006. – 424 с. – (Серія «Енциклопедія ерудита»).
19. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі / Т. М. Титаренко // Інституту психології імені Г. С. Костюка – 60 років : Наук. зап. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Вид-во «Міленіум», 2006. – Вип. 25. – С. 416–430.
20. Тищенко С. П. Рефлексія як механізм розвитку структур самосвідомості в ранньому онтогенезі / С. П. Тищенко // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження : зб. наук. пр. – К. : Вид-во «Любіть Україну», 1999. – С. 84–86.
21. Popovych I. S. Theoretical and methodological basis of optimizing program of development and social correction of expectations of personality [Попович І. С. Теоретико-методологічне обґрунтування програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості] / I. S. Popovych // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools. – № 5(17), 2016. – P. 158–163. [In Ukrainian].